

conține o admirabilă miniatură frontispiciu în culori din *Evangheliarul* ilustrat, pe pergament, al lui Macarie unicat descoperit la mănăstirea Bistrița din Vilcea¹ (fig. 5). În vechea cultură rusă se găsește în frontispiciu unor calendare².

În al doilea rând, formula МАРЕ se găsește pe crucile propriu-zise, tăiate în piatră, însoțite, după cum vom vedea, crucea de pe antimise și, deși nu avem cunoștință, s-ar putea să se afle pe crucile din pictura religioasă murală.

În Parcul Libertății din București, în apropierea locului unde se afla Muzeul militar, se găseau trei cruci de piatră: una monumentală la mijloc, două mai mici de margine. Crucile erau aduse aici din altă parte. Pe una din cele laterale era trecut anul 7152 (1644). La baza crucii monumentale, cu inscripția slavonă roasă de dintele vremii, se vedea un cap de mort și, între altele, formula МАРЕ³.

Dar formula simbolică slavonă prezentată apare și pe crucea de pe antimisele românești.

Antimisul (v.sl. *антимисъ* <gr. *ἀντιμίστιον*)⁴ este un vâl de în sau de mătase care se așază pe pistol⁵ și care poartă pe el o reprezentare scrisă sau tipărită cu cerneală (poate uneori brodată): așezarea lui Iisus în mormânt, Cina cea de taină sau numai crucea însăși cu formulele ei amintite mai sus.

Cel mai vechi antimis românesc se află la Mănăstirea Brădetul din județul Argeș, fiind sfințit de Mitropolitul Luca al Țării Românești în 1604. Acest antimis conține reprezentarea crucii împreună cu formulele în cerneală, analizate mai sus, între care și МАРЕ (fig. 6). N. Iorga a relevat și studiat pentru prima dată acest antimis în «Biserica ortodoxă română», publicând și fotografia lui⁶. Tot N. Iorga, cu mult înainte, a stăruit asupra unui sir întreg de antimise vechi românești, de însemnătate istorică, la cele mai însă dînd doar inscripția care fixa momentul sfințirii de către episcop sau mitropolit⁷. Dintre ele desprindem antimisul episcopului român de la Peri, Iosif Stoica, de la sfîrșitul secolului al XVII-lea, cu reprezentarea crucii și a formulelor ei, pe care Iorga le citează în prefață: ИИИИ ИИИИ МАРЕ⁸. Marele învățat însă n-a încercat niciodată să dea interpretarea ultimei prescurtări.

Reprezentarea crucii și formulele ei se găsesc imprimate probabil și pe antimisele slavone, studiate de cunoscutul învățat bulgar în domeniul vechii culturi religioase slave Ivan Goșev⁹. Avem cunoștință și de un antimis grecesc, care se păstra pe vremuri — poate se păstrează și astăzi — la Muzeul Societății arheologice creștine din Atena și care conține o serie de criptograme, printre care și formulele crucii în forma grecească: ИИИИ și ТΚΗΗ¹⁰. Ultima prezentare, în care litera Η este o corupere sau o lectură greșită pentru И, nu poate să încheie în ea decît formula Ocothului: Τόπος κρανίου παραδείσιος γέγονε «Locul Căpățîinii s-a transformat în rai».

Fără îndoială, antimisele românești își au originea în cele bizantino-slave, păstrînd reprezentarea crucii cu formulele simbolice în însăși forma slavă, ca de altfel în toate reprezentările vechi ale crucii.

Dar antimisul grecesc ne mai vine în ajutor pentru o altă dezlegare. Pe vechile noastre cruci¹¹ și în reprezentările lor, ca cele de pe pietrele de mormînt din vremea lui Neagoe și de pe alte pietre ulterioare, se observă următoarele semne enigmatice: ΑΑΑΑ și ΚΚΚΚ. Asupra lor nu s-a oprit nimeni¹². Antimisul grecesc are printre criptogramele sale două, din care neapărat s-au perpetuat cele de mai sus, prin filieră slavonă. Ele sînt 0000 și XXXX. Primele semne,

¹ A. I. Odobescu, *Despre unele manuscrise și cărți tipărite aflate în mănăstirea Bistrița (Vilcea)*, în «Revista română pentru știință, literatură și artă», vol. I, 1861, p. 184. Frontispiciul reproduc și de V. Brătulescu, *Miniaturi și manuscrise din Muzeul de artă religioasă*, București, 1939, pl. XXXIV și p. 78 (formula este interpretată aici ca «Mihail răzbi boiul»). Frontispiciul reproduc și de Dan Simonescu, *Le vieux livre roumain*, în «Arcades», 1947, nr. 3-4; extras, București, 1947, p. 10, pl. I.

² A. A. Sidorov, *Древнерусская книжная графика*, Moscova, 1951, p. 233 în frontispiciul unei scrisori din 1672.

³ Formula pe numeroase alte cruci vechi (comunicare d-na Anz Maria Musicescu-Inst. de studii sud est europene și N. Constantinescu-Inst. de arheologie. Ultimul îmi atrage atenția asupra celor din «Rev. de Ist., arheologie și fil., XI, 327 și XIV, 114, precum și asupra giulgiului lui Mateiaș Postelnicul, fiul lui Udriște Năsturel, giulgiu descoperit recent (1965) la Biserica Domnească din Tîrgoviște și conținând aceiași formulă).

⁴ În limba latină *antimensium*; în limba slavonă se întîlnesc formele *антимисъ* și *антимисъ*.

⁵ Acest vâl putea fi folosit la oficierea serviciului divin și în afară de lăcașul bisericii.

⁶ N. Iorga, *Un antimis al Mitropolitului Luca (1604)*, în «Biserica ortodoxă română», LIII, 1935, p. 484-487. După moartea lui Iorga, a revenit asupra aceluiași antimis Constantin Georgescu-Munteanu, *Un antimis rar la Mănăstirea Brădetul (Argeș)*, în RI, XXIX, 1943, p. 151-158, aducînd date în plus. Pentru antimise vezi lucrarea lui N. M. Tuță, *Sfințitul antimis*, București, 1943, 146 p. Vezi mai ales I. D. Ștefănescu, *Atels, tissus, broderies liturgiques*, în «Analecta», 1944, p. 8-14.

⁷ N. Iorga, *Studii și documente*, XII, București, 1906, p. 206-302.

⁸ *Ibidem*, p. LXV-LXVI. Litera и din prima formulă (ИИИИ) a rezultat prin corupere din и (цар = țar).

⁹ Ivan Goșev, *Антимисъ*, Sofia, 1925, p. 75 și urm. Nu am putut avea în mînă această lucrare. Vezi și K. Nikolski, *Об антимисах православной русской церкви*, Petersburg, 1872.

¹⁰ Fernand Cabrol, *Dictionnaire d'Archéologie chrétienne et de liturgie*, I, Paris, 1907, col. 2325.

¹¹ Cf. V. Brătulescu, *Frescele din biserica lui Neagoe de la Argeș*, fig. 13 și 14.

¹² Victor Brătulescu, *Frescele din biserica lui Neagoe*, p. 12, le notează; într-un loc (p. 20) autorul afirmă că «le-a explicat mai sus», dar la locul indicat nu se găsește vreo lămurire.